

нішнього часу розвідок, присвячених вивченню фактора адресата у виникненні й функціонуванні художнього тексту (очевидно, що не останню роль у достовірності отриманих автором результатів відіграло й те, що він є не лише філологом-лінгвістом, а й поетом, і, отже, із власного творчого досвіду знає, що саме є запорукою успіху створення аперцепційно адекватного художнього тексту). Зокрема, спостереження й висновки дослідника мають непересічне значення для вивчення питань про співвідношення експліцитного й імпліцитного в художній семантиці, про функції продуцента й сприймача у формуванні структури художнього тексту й репрезентованого ним інтенціонального світу, а також у визначенні змісту художнього знака, про роль того, що залишається поза рамками віршового висловлення, у контексті різних поетик і стилів тощо. Не менше значення матеріали монографії мають і для ког-

нітивної поетики, етносемантики та інших наук лінгвістичного і, ширше, філологічного циклу, а також, природно, і для шевченкознавства. Монографія вдало поєднує аналітичну проникливість й об'єктивність науково-дослідницького підходу з глибокою пошаною та любов'ю до творів великого українського поета. Виклад у ній не простий, проте логічно послідовний (але водночас без того, що О. Ф. Лосев називав «напруженим логізуванням») та прозорий, а теоретичні положення ілюструються добре підібраним ілюстративним матеріалом. Монографія А. К. Мойсієнка, на нашу думку, буде цікавою не лише для тих, хто фахово займається філологією взагалі й вивченням творчості Т. Шевченка зокрема, а й усім, хто цю творчість любить і постійно до неї звертається.

С. С. ЄРМОЛЕНКО

Тищенко К. М.

МОВНІ КОНТАКТИ: СВІДКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

К. : Аквілон-плюс, 2006.— 416 с.

Шукаючи джерела української лексики, дослідники етимологізують її перш за все на слов'янському ґрунті. Такий підхід цілком виправданий, але його абсолютизація часом може призвести до народної етимології. У такому разі фахівець уподібнюється до наших предків, які, щоб краще запам'ятати й передати наступним поколінням географічні назви, пристосовували їх до відомих собі слів. Тим часом не варто забувати, що жоден із народів Європи не «сидить» на своїх землях споконвічно і що жодна з індоєвропейських мов не сформувалася безпосередньо з діалектів прамови. На теренах сучасної України протягом тисячоліть побувало чимало народів, з якими праукраїнці мали інтенсивні й небезплідні контакти. Не випадково походження цілої низки слів навіть за великого бажання не можна пояснити на питоному мовному ґрунті. Тим-то сучасні етимологи вже не зводять так беззастережно «темні» загальні й особливо власні назви до праслов'янських коренів, а намагаються натомість ураховувати можливі сліди субстратних впливів.

Саме з такою методологічною настановою написано рецензовану працю. Її мета — пролити світло на найдавніші джерела ук-

раїнської мови, простежити становлення українців на тлі етномовних контактів ще від індоєвропейських часів. Через давно засвоєні «чужі» елементи сучасних слов'янських мов автор намагається проникнути у віддалені часи формування праслов'янської мови: «ті запозичення з “чужих” мов сусідів насправді є свідками їхніх контактів з предками теперішніх слов'ян,— і тим самим стають для нас орієнтирами у п'ятьмах минулого» (с. 405). Попри те, що на сьогодні роль субстратів у формуванні специфіки слов'янських мов вивчена ще дуже мало, К. Тищенку вдалося зібрати й узагальнити дотеперішні дослідження авторитетних учених, зокрема О. Трубочова, О. Стрижака, В. Мартинова, В. Абаєва, В. Седова, Л. Беднарчука, Г. Шустера-Шевця та ін. Органічною часткою до цього зводу увійшли і його власні мовно-історичні розвідки.

Структура праці впливає зі змісту й відбиває історію давніх контактів української мови. У цій історії автор виділив 13 джерел (пластів) запозичень: італійсько-романські, балтійські, угрофінські, пелазго-кавказькі, балканські, іранські, слов'янські, кельтські, грецькі, германські, монгольські, тюркські й екзотичні. Але оскільки ці джерела давали

запозичення в різні часи, то в межах майже кожного з них розрізняються мовні впливи різної хронології (наприклад, давньобалтійські й литовські, давньо- й новогрецькі, серед германських — готські, варязькі, німецькі, англійські). Ураховуючи це, К. Тищенко в্রেштї виділив 27 мовно-історичних пластів (с. 10–11). Перші шістнадцять із них датуються III тис. до н. е. — X ст. н. е. і з погляду історії є дуже цінними, бо вірогідно засвідчують процес формування українського етносу в дописемні часи. Ці пласти, найскладніші для вивчення, і стали об'єктом дослідження.

Праця складається з шести розділів, які містять двадцять підрозділів (нарисів), що послідовно розглядають зафіксовані словником дописемні зв'язки української мови.

У першому розділі «Мовні взаємини слов'ян у колі індоєвропейців» показано важливе значення давньоєвропейського топонімичного ареалу для локалізації прабатьківщини індоєвропейців саме тут; відтворено початкові, найперші відносини праслов'янської мови з іншими індоєвропейськими — італійською та прабалтійською; перелічено фракійські старожитності в мові й топонімії України, які засвідчують, що слов'яни контактували з фракійцями на всьому Правобережжі, а сліди цих контактів найкраще збереглися в наддністерських говірках.

Другий розділ «Доіндоєвропейські мовні контакти ранніх слов'ян» окреслює напрями етномовних контактів ранніх слов'ян уже в Наддніпрянщині. Найголовніший це, звичайно, протофінський вплив, який лишив свої релікти в багатьох сучасних мовах Європи. К. Тищенко наводить численні слова й місцеві географічні назви давньофінського походження у слов'янських мовах і доводить, що цей субстрат став одним із перших чинників розмежування праслов'янської мови на місцеві варіанти (с. 78) і що саме в цей час давні слов'янські діалекти на різних теренах почали набувати відмінних рис (с. 87). Завершується розділ аналізом української лексики з мов Кавказу та Середземномор'я.

Традиційний генетичний поділ слов'янських мов на групи, як відомо, спирається переважно на факти історичної фонетики, а відповідності інших мовних рівнів у ньому залучаються вибірково чи навіть вважаються неістотними. Автор монографії приєднується до тих учених, які обстоюють інакший поділ цих мов — на центральні й периферійні. У третьому розділі «Формування центральнослов'янської групи мов» підкреслюється, що ключову роль у цьому процесі відіграли давні іранські впливи. Специфіку центральної групи зумовили скіфський адстрат (поява фарингального [h]) та пра-

слов'янські локальні іранізми, що відзначалися словотвірною продуктивністю. Загалом же наслідки скіфо-сарматського впливу К. Тищенко знаходить чи не на всіх структурних рівнях слов'янських мов. Крім того, між Україною та Іраном він проводить низку переконливих етнографічних паралелей: поховальний обряд, будова хати-мазанки, форми головних уборів, яйця-крашанки, борщ тощо (с. 109–110, 131–134). Далі проаналізовано іллірійські впливи на праукраїнські говірки Правобережної України, що спричинили появу низки власних і загальних назв, невідомих іншим слов'янським мовам.

У наступному розділі «Мовна присутність кельтів серед давніх слов'ян» К. Тищенко, розвиваючи кельтологічні ідеї О. Шахматова, відтворює різнобічні мовні наслідки тривалого співжиття слов'ян із кельтами. Особливий інтерес становить дотережена автором топонімична закономірність: на витоках кількадесяти річок України розміщені 230 поселень, назви яких, імовірно, утворено від 54 кельтських лексичних основ з цілком відповідними значеннями. Далі на схід масив цих ойконімів рідшає, але доходить аж до Волги. Це свідчить про те, що кельти, опинившись на нових для себе землях, свідомо закладали свої селища біля джерел річок. Кельтське походження двох десятків оронімів Подільської височини дає підстави припускати, що давні слов'яни були втягнуті в кельтські язичницькі культури.

П'ятий розділ «Мовні зв'язки слов'янства з античним світом» описує впливи давніх цивілізацій Греції та Риму на розвиток праслов'ян Наддніпрянщини. Тут містяться відомості про праслов'янські лексичні й інші запозичення з давньогрецької мови. Вивчаючи контакти слов'ян з Римом, К. Тищенко простежив ще одну цікаву закономірність: численні українські топоніми з романськими коренями розташовані поблизу тих місць, де археологи знайшли римські монети. Хронологічно до тих часів примикає і період перебування слов'ян у складі готської держави, мовним контактам якого присвячено окремий нарис. Завершується розділ розвідкою про топонімію Змійових валів. Збережені тут місцеві назви автор переконливо пов'язує з мовами давніх племен Наддніпрянщини (скіфів, кельтів-норців, слов'ян, готів і гунів). У семантичних мотиваціях цих назв вирізняються дві тематичні домінанти: металургійне виробництво та язичницькі вірування.

Нарешті, останній розділ монографії «Поява слов'ян у писемній історії» спростовує міфи про «спільний період» в історії східнослов'янських народів та їхніх мов. Спираючись на відомі праці Г. Півторака, автор наводить і свої вагомі аргументи проти гіпотези про «монолітний розвиток» схід-

нослов'янських мов. Інші теми цього розділу — аварські монголізми в українській та інших слов'янських мовах; топонімія Сіверщини, яка веде до висновку про готські корені пізніших сіверян; етимологія назв літописних слов'янських племен, що висвітлюється як заперечення їх народної етимології з опертям на найсучасніші лексикографічні джерела. Тут же міститься важливий теоретичний висновок про те, що «Центральнослов'янський етномовний ареал, сформований унаслідок іранських впливів близько IV ст. до н. е., фактично існує на тих же теренах донині, тобто до XXI ст.» (с. 401).

Істотна частина кожного з шести розділів — етимології запозичених загальних і власних назв. Докладно йдеться, наприклад, про походження слів *кема* (с. 48–49), *щука* (с. 73–75), *ящірка* (с. 124–126), *дощ* (с. 131–135) тощо. Ці й інші етимології переконують у реальності інтенсивних мовних контактів і допомагають обґрунтувати голвні положення праці.

У книзі однаковою мірою відбилися як багата конкретно-лінгвістична ерудиція автора, так і глибоко продуманий загальнонауковий підхід. У зв'язку з цим ми виділили б три прикметні риси, що вигідно вирізняють рецензовану монографію від інших історико-етимологічних праць.

По-перше, це послідовна системність дослідження. Атомарно-ізолюваний підхід до мовних явищ сьогодні сприймається радше як аматорський, та аж ніяк не науковий метод. Етимолог має усвідомлювати належність багатьох українських назв до потужних різномовних пластів. І не випадково на теренах сусідніх країн неважко відшукати спільнокореневі відповідники багатьох українських топонімів. У поляків, чехів і німців є, наприклад, свої Глухови, Корделівки, Корсуні й Теревовлі. Ці факти, як слушно вважає К. Тищенко, з очевидністю позбавляють прихильників позасистемних етимологій монополії пояснювати топонім лише на «своїх» землях, накидаючи йому винятково слов'янське походження. Особливо виразно вимогу системності щодо етимології підтверджують кельтські релікти: «За характером кельтського складника,— пише автор,— топонімія України становить єдине ціле з топонімічним простором Польщі та Східної Німеччини, а також прилеглих областей Білорусі й Росії» (с. 161), більше того — кельтська топонімія не просто продовжує західніший ареал, а й зберігає те, чого не збереглося в Центральній та Західній Європі (з огляду на романізацію та християнізацію).

Власне, чимало з наведених у книзі етимологій не є сенсацією — вони давно відомі фахівцям різних галузей компаративістики. Новою є системність зведених відомостей.

Зібравши численні факти, що свідчать про об'єктивну належність українського словника й топонімії до спільноєвропейського мовного ареалу, і пов'язавши ці факти з етапами формування нашого народу, К. Тищенко робить вагомий внесок як у порівняльно-історичне мовознавство, так і в загальну історію України.

Друга характерна риса дослідження — прагнення послідовно встановлювати взаємну відповідність між двома незалежними групами мовних фактів — лексичних і топонімічних. Численні «темні» географічні назви, як виявляється, запозичені з того самого джерела, що й загальні. Авторіві вдалося встановити безвиняткові співвідношення між фракійськими, фінськими, балтійськими, іллірійськими, романськими, германськими, монгольськими, тюркськими шарами запозичень українського словника й відповідними групами топонімів України. Ці багатократні збіги роблять етимологічні припущення більш надійними й вірогідними. Зрозуміло, що такі масові відповідності можуть бути наслідком лише тривалого перебування конкретного етносу на теренах України.

Нарешті, третя прикметна риса — прагнення наочно узагальнювати аналізований матеріал. Монографія містить 64 мапи й 77 різних ілюстрацій (таблиць, схем, гістограм, світлин тощо). Тут К. Тищенко виявив неабияку винахідливість і вміння подавати «на площині» етимологічні відомості, які здавалося б, аж ніяк не надаються для візуалізації. Для мовно-історичних досліджень така яскрава наочність справді новаторська. Вона збільшує прозорість дослідного процесу, увиразнює мовні закономірності й посилює переконливість авторських висновків.

Ключовий висновок праці — про доволі істотну роль субстратів у формуванні української мови — може викликати запитання: чи не притлумили такі масові чужомовні впливи внутрішні ресурси розвитку нашої мови? Чи не перекуресли вони її специфіку? Ніби передбачаючи такі підозри, К. Тищенко не раз наголошує: кінцева причина нинішнього розмаїття українського словника якраз і полягає в півдних етномовних контактах. Саме завдяки ним українська лексика й топонімія набувають всієї мозаїчної неповторності та яскравої індивідуальності. У такому самобутньому вигляді її немає в жодного іншого народу (с. 20). А ще давні запозичення є вагомим науковим аргументом проти тих неглибоких хронологій, які українській мові накидають збоку (нерідко з позанауковою метою). Такі хронології безсилі проти українського словника, що зберігає в собі все набуте за цілу мовну історію українців включно з їхніми мовними предками і сягає будь-яких часових глибин

— хоч слов'янських, хоч індоєвропейських, хоч ностратичних (с. 13).

Книга містить багато узагальнень, бо ґрунтується на численних публікаціях з різних галузей порівняльно-історичного мовознавства. Через це вона може навіть правити за своєрідний путівник відповідною літературою. Певна річ, з огляду на масштабність і широкоплановість задуму, авторові важко було врахувати всі без винятку дотичні публікації. Шкода, наприклад, що, при розгляді утворення нового майбутнього часу дієслова в західнороманських та українській мовах не залучено працю І. Шаровольського, який досліджував походження цієї морфологічної аналогії ще в 1920-х роках¹. Не завадив би книзі й прикінцевий покажчик аналізованої лексики. Подекуди в тексті трапляються

¹ Шаровольський І. Прийдучий час на -му // Походження й функції : Зап. історично-філолог. відділу ВУАН.— 1927.— Кн. 13–14.— С. 284–293.

Korunets' I. V.

CONTRASTIVE TYPOLOGY OF THE ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Вінниця : Нова Книга, 2004.— 460 с.

Сьогодні в усіх вищих лінгвістичних навчальних закладах України (та й не тільки України) вивчається один дуже важливий і потрібний студентам-філологам та перекладачам предмет — порівняльна типологія іноземної та української мов. Вивчення іноземної мови (чи кількох мов) через порівняння мовних особливостей, мовних одиниць і мовних явищ фонетики / фонології, лексики, морфології, синтаксису і стилістики іноземної та рідної мов забезпечує свідоме засвоєння й оволодіння системами двох чи більше мов. Саме таким є посібник «Порівняльна типологія англійської та української мов» професора І. В. Корунця, написаний для студентів старших курсів. Автор, беручи до уваги вже набуті студентами знання з відповідних аспектів мови й теоретичних курсів фонетики / фонології, лексикології та граматики, широко наводить ізоморфні та аломорфні риси та явища в системах порівнюваних мов.

Варто зауважити, що вивчення курсу порівняльної типології рідної та іноземної мов дає студентам не лише теоретичні знання, а й має велике практичне значення. Адже студенти починають усвідомлювати, що кожна мова — це певна чітка система властивих

друкарські недогляди, але вони здебільшого не стосуються іншомовної лексики чи реконструйованих давніх форм.

Можливо, не всі розв'язки, що їх пропонує К. Тищенко, дістануть одностайне схвалення фахівців. Проте не забуваймо, що етимологія — найбільш гіпотетична мовознавча наука, і множинність рішень у складних питаннях для неї природна. І чим більше цих рішень, тим вона багатша, тим більше це свідчить про її поступ. Головне, щоб етимолог міг свої гіпотези переконливо обґрунтувати. Ми ж уважаємо, що автор із цим завданням успішно впорався, а його підкреслено системний підхід підносить методико мовно-історичних розвідок на вищий теоретичний рівень.

П. СЕЛІГЕЙ

тільки їй або й іншим мовам рис та явищ, які можуть бути властиві й цілим групам генеалогічно пов'язаних або не пов'язаних мов. Такі спільні й відмінні риси та явища були помічені в різних індоєвропейських мовах уже давно, зокрема французькими вченими Арно й Лансло в їхній «Універсальній чи раціональній граматиці» (Пор Рояль, 1660 р.). Проте цілком зрілі наукові типологічні дослідження в Європі розпочалися в першій половині XIX ст. і були пов'язані з іменами братів Шлегелів та В. Гумбольдта, які вважаються батьками сучасної порівняльної типології. Відтоді не припиняється типологічне вивчення різних мов з єдиною метою — встановити спільні та відмінні в них фонетичні / фонологічні, лексичні й граматичні риси та явища для створення науково обґрунтованої типологічної класифікації мов світу. Цьому значною мірою сприяють і так звані часткові, або характерологічні, типології, об'єктом яких є порівняльне вивчення / зіставлення двох чи більше мов, однією з яких є рідна мова дослідника.

Рецензований посібник, третє видання якого досі залишається єдиним найповнішим в Україні з порівняльної типології англійської та української мов, складається з п'яти роз-